

РОЗДІЛ 2

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Людині з найдавніших часів було притаманне ціннісне ставлення до предметів та явищ навколишнього світу. У науковій літературі цінності тлумачаться як специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, які виявляють їх позитивне або негативне значення для людини та суспільства (добро, зло, прекрасне, потворне, ідеали тощо). Цінності є внутрішнім стрижнем культури, концентрацією духовних потреб та інтересів соціальних спільнот, центрами мотивації людської поведінки. Т. Парсонс трактує цінності як найвищі принципи соціальної дії, які забезпечують об'єднання індивідів у спільноти та згоду всередині цієї спільноти. Отже, цінності одночасно інтегрують та диференціюють людей, сприяють виникненню соціальних класів, верств, етнічних груп, націй та народів [1, с. 113]. Конституювання цінностей еволюційно відбувається на трьох рівнях («індивід – соціум – держава»), а самі цінності виступають загальнообов'язковими нормами соціетального існування (писаними й неписаними правилами поведінки), що закладають підвалини політичної системи.

Політичні цінності становлять ядро важливих компонентів політичної діяльності, а саме:

- ідеології як системи цінностей та групових переконань й переваг;
- політичної культури як моделі орієнтації та поведінки людини в політиці, яка включає пізнання, емоції, оцінки та слугує критерієм вибору політичної інформації;
- політичної системи – інститутів та зв'язків, які організовують використання політичної влади;
- самої політики (politics) як механізму встановлення та розподілу цінностей у суспільстві.

Непересічна роль цінностей у політичній сфері визначається тим, що дуже часто в політику люди привносять свої власні уяв-

лення про найбажаніше чи, навпаки, небажане, а цінності якраз й являють собою бажані події, мету, до якої прагнуть.

Провідною ціннісною домінантою політики дослідники називають ідею захисту та реалізації прав людини як основної цінності. Саме тому йдеться про важливість орієнтувати людину щодо її місця та ролі у суспільстві. Характер такого орієнтування визначається способом соціального існування людини та типом її свідомості. Для розвинених країн головною серед системи базових цінностей є свобода, яка ставить людину у центр суспільного буття. Найвищою метою визнається розвиток людської індивідуальності, дії людини відповідно до власного вибору, інтересів та потреб [2, с. 113].

Свобода передбачає, зокрема, можливість вибору у політиці, житті, вільне від утисків та обмежень з боку владних структур, а також гарантовану можливість розпоряджатися собою, своїм життям та своїм майном. До неї належить й сукупність політичних прав та свобод, що окреслюють місце людини у державі, її здатність здійснювати вплив на політичні інститути та на хід політичних процесів [3, с. 45]. Таким чином, цінності є важливим компонентом механізму формування політичних орієнтацій та діяльності громадян, оскільки вони визначають сутність найфундаментальніших політичних явищ та дають змогу краще розкрити антропологічну, суб'єктивну природу політичного життя.

Отже, цінності можна розглядати як результат колективної творчості суспільства, формування якого починається зі створення родових форм життя з метою регуляції соціального процесу; інакше кажучи, це соціальний феномен, який виникає під впливом потреб суспільства. Закріплюючись у цій ролі, цінності стають також елементом саморегуляції. У культурі кожної спільноти визнані певні системи цінностей та певна їх ієрархія, що закріплюється у міфах та ритуалах. Ю. Щербакова підкреслює, що саме цінності є найпотужнішою силою, що впливає на соціальну структуру суспільства [4, с. 45]. Отже, система цінностей розвивається в межах культури і визначально впливає на перебіг політичного життя.

Формування та реалізація державної політики (як і політичної діяльності взагалі) неодмінно відбувається в рамках пануючої у суспільстві та притаманної індивідуальним суб'єктам влади системи суспільно-політичних і морально-етичних цінностей. У будь-

якій державі політичні цінності є рушійною силою державотворчих перетворень, а ціннісна система суспільства зумовлює дієвість тих або інших механізмів формування, функціонування та стабілізації політичних режимів. Усе це й актуалізує необхідність дослідження аксиологічного (ціннісного) виміру політичних криз в Україні.

У дисертаційному дослідженні О. Радченка «Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні» запропоновано поділ цінностей на первинні, базові та інструментальні та концептуально обґрунтовано ціннісні пріоритети процесу інституціоналізації держави, за якими цінності-цілі та цінності-ідеали обумовлюють механізми довгострокового цілеполювання (сенсу) існування держави, нормативні цінності формують регулятивні механізми державного управління процесом життєдіяльності людей, інструментальні цінності обумовлюють характер державного управління [5, с. 13].

Варто підкреслити вирішальний державотворчий вплив системи цінностей на формування, становлення та трансформацію політичного режиму. В одних суспільствах цінністю може бути незалежність, в інших – конформізм і законслухняність. Але у будь-якому разі вони виступають інтегративною основою будь-якої спільноти [6, с. 54]. Іншими словами, усі члени суспільства об'єднуються навколо спільних цінностей; люди ж, які не поділяють їх, вважаються маргіналами та зазнають санкцій (не обов'язково формальних).

Політична культура будь-якого суспільства як усталена сукупність ціннісних систем громадян водночас характеризує рівень і якість розвитку конкретної політичної системи, свідомості та участі людей у вирішенні політичних питань, а також ідеологічних світоглядних аспектів духовного життя суспільства у конкретний історичний період його еволюції. Таким чином, політична культура виступає аксиологічним механізмом регулювання політичних відносин у суспільстві.

Цінності можна охарактеризувати як свого роду «логічний кристал», який уможливорює розуміння глибинних процесів, які відбуваються у певній соціальній системі, та виявити їх сутність. Досліджуючи систему цінностей, на які орієнтується більшість населення країни, саме за допомогою призми «ціннісного кристалу»

можна відповісти на одвічні питання: куди і якою дорогою ми прямуємо, що чекає на наше суспільство у майбутньому: злети чи падіння, піднесення чи стагнація. Дослідження кризи політичних цінностей має проводитись з урахуванням філософського, соціологічного та історичного інструментарію, оскільки політичні цінності будь-якого суспільства нерозривно пов'язані з його історією та культурою, особливо найдраматичнішими періодами військової історії та конфліктів із сусідами.

Цивілізація перманентно продукує нові політичні ідеї, цінності та моральні орієнтації, на основі яких стихійно або свідомо з'являються політичні міфи. Концепти «політична цінність» і «політичний міф» тісно пов'язані насамперед завдяки спільній природі походження. Подібно до політичних цінностей, які є надбанням політичної культури людства, міфи як особлива форма колективної свідомості, визначають світогляд певних груп людей, їх ідентичність, психологічні та моральні настанови. А. Мороз наводить приклад президентської кампанії 2010 р., найпоширеніші міфи якої ґрунтувалися на таких політичних цінностях, як соціальна справедливість, свобода, демократія, безпека, здоров'я людей, економічна самостійність і держава. [7, с. 23]. Справедливість тлумачиться передусім як соціальні гарантії та пільги. Кандидати обіцяють зростання середніх заробітних плат, пенсій та інших соціальних стандартів, гарантують соціальний пакет малозабезпеченим і недієздатним людям. Це є чи не найпоширеніший міф будь-якої передвиборної кампанії на вітчизняних теренах. Втілення таких відверто популістських програм гальмується економічними чинниками. Дж. Ролз небезпідставно вважає, що розв'язання проблеми забезпечення справедливості в тій чи іншій формі «спирається на історичні умови й традиції, на інституції й соціальні сили кожної країни» [8, с. 17].

Аксіологічна криза в Україні має давню історію. Передумови трагічних подій 2014 р. давалися взнаки задовго до того, як було загальмовано процес європейської інтеграції України. Так, вибори до місцевих органів влади восени 2010 р. переконливо продемонстрували, що в ідеологічних поглядах українського суспільства утворився своєрідний ціннісний «вакуум». Виграли передусім ті політичні сили, які не позиціонували себе з точки зору демократичних

орієнтацій (Партія регіонів – де-факто, а ВО «Свобода» та Комуністична партія – як де-факто, так і де-юре), а ті, що позиціонували («Батьківщина», «Сильна Україна», «Наша Україна»), значно втрапили у рейтингу своєї підтримки.

Перманентну політичну нестабільність в нашій країні, відтак, можна розглядати як таку, що має глибокі історичні «традиції», пов'язані з особливостями її геополітичного та міжцивілізаційного положення, відсутністю власної державності впродовж багатьох століть, поділом єдиного народу між потужними імперіями (Австрією та Росією), які не були зацікавлені у збереженні української ідентичності, та складною спадщиною тоталітарного минулого. Цей комплекс факторів безумовно позначився на менталітеті сучасного українського суспільства та вітчизняної політичної еліти.

Втім, можна навести приклади порозуміння в багатонаціональних та багатоконфесійних державах (Бельгія, Швейцарія, Люксембург, Сінгапур), і Україна могла б використати позитивний досвід зарубіжних країн задля досягнення хоча б відносного консенсусу. Контroversійність нинішньої української політичної культури коріниться не в глибинах її далекого минулого, а в 25-річній історії після референдуму про незалежність. За чверть століття Україна так і не спромоглася створити жодного загальнонаціонального проекту, який міг би стати предметом гордості абсолютної більшості її громадян.

Брак патріотизму або його гротескний характер був не єдиною, але й не найостаннішою причиною низки наших політичних та економічних невдач. При цьому йдеться не про патріотизм до «України міфічної», яка асоціюється з низкою історичних і міфологічних символів, а до «України реальної», яка могла б посісти гідне місце у світовій економічній системі. Український спорт (футбол, боксерські поєдинки братів Кличків), Євробачення та інші досягнення у шоу-бізнесі – ось, мабуть, повний список факторів, які протягом довгих років об'єднували наше суспільство та вселяли хоча б якусь гордість за країну. На жаль, нестача патріотизму властива не лише політичній еліті, а й широким масам населення. Неспроможність держави подолати корупцію, бідність, безробіття, злочинність та інші чинники змушують людей емігрувати або працювати

ти за кордоном (часто нелегально), відтак, патріотизм стає більше предметом риторики, а не реальною ознакою пересічного українця.

Окресливши актуальність ціннісної проблематики для сучасної України, перейдемо до визначення аксіологічної кризи. Її можна тлумачити як суперечність між представниками різних світоглядних позицій, докорінний злам звичних політико-ціннісних орієнтацій, що призводить до трансформації політичної свідомості значних груп громадян. Говорячи про кризу політичних цінностей, можна виокремити її основні види: міжгенераційну та культурно-цивілізаційну кризи політичних цінностей [9, с. 5].

Міжгенераційна аксіологічна криза спричинена істотними відмінностями у політичному світосприйнятті різних політичних генерацій, що виявляється у підтримці ними діаметрально протилежних ідеологічних платформ і політичних партій, часто радикального спрямування (особливо це стосується молоді). Громадяни старшого покоління орієнтуються перш за все на цінності стабільності та порядку, в той час як для молоді більш важливіми є постматеріалістичні цінності, що набувають істотної значимості тільки зі зростанням рівня життя. Молоді громадяни прагнуть приділяти більше уваги автономії, самовираженню (у тому числі художній і науковій творчості), підкресленню своєї оригінальності. Свобода совісті, слова, друку, комунікації висуваються на перший план, в той час як традиційні цінності (сімейні, релігійні, національні) часто залишаються поза увагою. Цей зсув пов'язаний передусім зі зміною умов існування: за довгі роки миру після Другої світової війни громадяни країн Заходу вперше усвідомили, що фізичне виживання вже не є першочерговою задачею, оскільки воно є само собою зрозумілим. Як справедливо зазначає Р. Інглхарт, протягом усієї історії питання виживання було провідним для переважної більшості людства. Але помітне економічне зростання, що відбулося у повоєнну епоху, разом із формуванням держави загального добробуту (welfare state), сформувало принципово нові умови в розвинених індустріальних суспільствах. Післявоєнні покоління виховувалися в умовах стабільності та добробуту, що було безпрецедентним в людській історії [10, с. 131]. Значна частина молоді після Другої світової війни навіть не проходила службу у збройних си-

лах, що було обов'язковим для багатьох генерацій більшості європейських народів.

Відмінності в пріоритетах старшого і молодшого поколінь, які стали очевидними, коли громадяни, народжені після війни, вийшли на політичну арену. Як свідчить політична практика повоєнних десятиліть, відбулася міжгенераційна зміна цінностей: старше покоління вважає пріоритетними цінності виживання (*survival values*), у той час як молодь тяжіє до цінностей самовираження (*self-expression values*). Це сприяло появі нових політичних рухів, які акумулювали інтереси нових поколінь: зелені та антиглобалістські об'єднання є яскравим свідченням цього. Так, Партія Зелених вже протягом тривалого часу активно впливає на політичну систему Німеччини, входячи до складу коаліції «Союз 90 – Зелені» і беручи участь у формуванні уряду.

Покоління, які вступають у життя, зіштовхуються з певною ціннісною матрицею. Людина не народжується з готовими ціннісними укладами, а формує їх протягом своєї життєдіяльності. Ціннісна структура особистості є результатом з процесу засвоєння суспільних цінностей, соціальних норм, ролей, узагальнених цілей, які є для неї орієнтирами при засвоєнні соціального світу, з одного боку, та становлення структури людського «Я», самосвідомості – з іншого. Процес формування ціннісних орієнтацій підростаючої особистості в умовах кризи суспільних цінностей вимагає максимальної уваги, не лише з боку вчених і практиків, але й з боку держави, її законодавчих та виконавчих органів, суспільних інститутів.

Варто погодитись з британським соціологом Е. Гідденсом, який зазначає, що формування політичних цінностей у сучасному суспільстві є складним процесом: індивід зіштовхується з низкою дилем самовизначення (*self dilemmas*): 1) уніфікація і фрагментація; 2) безпорадність і набуття влади (*arrprogrtiation*); 3) стійкі авторитети чи самовизначення в умовах їх відсутності; 4) індивідуальний досвід або стандартизована поведінка [11, с. 187–208].

Яскравим прикладом загострення аксиологічної кризи, основою якої були протиріччя між цінностями виживання та самовираження, стали події 1968 р. у низці західних країн, передусім у Франції (студентські виступи проти уряду де Голля) та США (рух

проти війни у В'єтнамі). Якщо початок Першої світової війни молодь європейських країн зустріла з певним піднесенням та ентузіазмом, то війни 1960-х рр. розцінювалися як безглузді і викликали обурення народних мас. Як зазначає М. Курланскі, «у 1968 р. люди зрозуміли, що вони не безсилі, що вони можуть вийти на вулиці і стати творцями історії» [12, с. 536]. Рушійними силами подій кінця 1960-х стали, користуючись терміном Р. Інглхарта, носії «цінностей самовираження», у той час як владні структури очолювали носії «цінностей виживання», для яких силовий спосіб вирішення конфліктів вважався прийнятним. Масові протести 1960-х рр. стали певною мірою прикладом для наступних поколінь, які організували «оксамитові» та «кольорові» революції. Масові протести 1968 року стали один з перших проявів міжгенераційної кризи, що призвели до відставки президента Ш. де Голля.

Яскравим прикладом міжгенераційної кризи сучасності стали події «Арабської весни». Протягом останніх десятиліть в арабських країнах завдяки експорту нафти відбувалося помітне економічне зростання, яке дедалі менше відповідало існуючому авторитарному режиму. На початку ХХІ ст. у Північній Африці було майже подолано неписьменність, а кількість людей з середньою та вищою освітою постійно зростала. Незважаючи на переслідування опозиційної преси, диктаторські режими не чинили перепон розвитку Інтернету, а відтак громадяни (особливо молодь) мали можливість безперешкодно отримувати інформацію із закордонних джерел. Сформувалося так зване «покоління очікування» (waithood generation), до якого належали молоді люди, що отримали вищу освіту, володіли іноземними мовами, але не мали можливості реалізувати свій творчий потенціал за умов диктатури. Мережа Інтернет та супутникове телебачення давали можливість молоді порівнювати умови на батьківщині і за кордоном, нав'язували західні стандарти споживання, які не могли бути втілені у вітчизняних умовах. Молоде покоління вимагало свободи слова, але задоволення цієї вимоги означало наближення краху диктаторських режимів [13, с. 60–61]. Ці протиріччя і стали причиною соціально-політичних зрушень, що усунули від влади президентів Тунісу та Єгипту, призвели до громадянської війни у Лівії та Сирії, дестабілізували ситуацію у Ємені, Сирії, Бахреїні та низці інших країн.

Громадянська війна у Сирії вже кілька років поспіль стоїть на порядку денному, втім, перспективи її закінчення у найближчі роки видаються примарними.

Процеси політичної і соціокультурної трансформації, в рамках яких відбулася зміна вектору розвитку політичної системи, економічного курсу і зовнішньополітичних орієнтирів постсоціалістичних країн, потягли за собою істотне переосмислення соціально-політичної реальності. Старшому і середньому поколінням українців довелося вчитися жити у нових політичних і економічних умовах, пристосовуючи до них свої уявлення, вироблені ще у рамках радянської епохи, а молодшому – формувати свій політичний світогляд на основі нових ціннісних орієнтирів. Тим не менш, центральне ядро політичного мислення, що менше піддається змінам і яке складається з політичних цінностей, що закладаються у процесі політичної соціалізації, піддалося змінам у меншій мірі.

Міжгенераційна криза є особливо гострою у перехідних суспільствах, які знаходяться у стані демократичного транзиту. Так, в Україні старші покоління віддають перевагу цінностям стабільності та порядку, іноді навіть схвально ставлячись до авторитарного минулого, в той час як молодші інтегруються до ринкової економіки і пов'язаних з нею політичних відносин, здатні до конкуренції та готові брати на себе відповідальність за свою громадянську позицію. За таких умов представники різних поколінь, будучи носіями різних цінностей, зіштовхуються на електоральному полі. Так, розпад СРСР призвів до гострої кризи ідентичності росіян: якщо жителі союзних республік ототожнювали себе не лише із Союзом, але й з певною республікою (УРСР, БРСР), то жителі РРФСР рідко ідентифікували себе як росіян: у 1992 р. такі громадяни становили лише чверть опитаних [14, с. 8]. В Україні до 2014 р. це виявлялося, зокрема, у підтримці громадянами похилого віку Комуністичної партії [15]. Це забезпечувало представництво цієї політичної сили у парламенті та уряді, а відтак і вплив на нормотворчий процес.

На нашу думку, міжгенераційна криза в Україні набула особливо драматизму через початок державного будівництва в умовах різкого переходу від одного типу соціально-політичного життя до іншого, від залежного, але чітко регламентованого існування за

загальнозрозумілих уявлень щодо характеру суспільного ладу до невизначеної ситуації із необхідністю постійного індивідуального вибору. Ця ситуація створила у свідомості людей суперечливість та апатію, і ці негативні тенденції досі не подолані.

Як справедливо зазначає Ю. Шайгородський, результати дослідження ціннісних орієнтацій дають підстави констатувати окремі факти, здійснити спробу прогнозу певних тенденцій у формуванні ціннісної свідомості українських громадян, передусім молоді, а саме:

1. Сучасне покоління молоді у переважній більшості може бути охарактеризоване як маргінальне. Значною мірою, саме цим обумовлені протиріччя у структурі ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку, як на індивідуальному так і груповому рівні.

2. Відсутність чітких орієнтирів, тотальна «розмитість» моральних норм, пануючий у суспільній свідомості нігілізм, істотно впливають на формування системи ціннісних орієнтацій громадянина. Наявність протиріч негативно впливає на визначення життєвих цілей, власного життєвого планування і засобів досягнення. Це позначається на психологічному стані молоді, особливо – підлітків, молодих людей раннього юнацького віку.

3. Структура ціннісних орієнтацій громадянина характеризується значним посиленням ваги індивідуальних цінностей: сім'ї, здоров'я, впевненості у собі, дружби, особистого успіху, матеріального благополуччя тощо. Поряд з цим, вкрай низько оцінені: громадська активність, патріотизм, національні традиції, пізнання. Є вагомі підстави стверджувати, що така зміна ціннісних орієнтацій носить стійкий характер.

4. Пересічний громадянин все частіше не бачить реальної можливості розвитку та реалізації власних здібностей. Молоді громадяни сповнені тривоги за своє майбутнє, бояться безробіття, бідності, розгулу злочинності, соціального вибуху. Практична відсутність гарантій соціального захисту молоді і молодих сімей, безадресність соціальної допомоги, що має місце, стрімка тенденція переходу до платного навчання та платних послуг охорони здоров'я на тлі стрімкого подорожчання життя, призводять до відчуження молодого людини від суспільства, зневіри у можливості власної держави. Більше того, чи не найпопулярнішою серед молоді є дум-

ка про те, що держава заважає реалізувати потенційні можливості своїх громадян.

5. Вітчизняне суспільство не зможе прогресувати, не досягне високого розвитку цивілізації без фундаментального переосмислення ролі молоді у соціально-політичних процесах, без своєрідного «перевороту» у масовій свідомості, у поглядах політичних діячів відносно феномену молоді як фактору суспільно-політичного розвитку. Гуманізація освіти і виховання, практики соціальної роботи з молоддю, індивідуалізація цих процесів, може значною мірою послабити негативні тенденції перехідного етапу розвитку суспільства, сприяти адаптації молоді до сучасних умов життєдіяльності [16]. Водночас не слід забувати й про адаптацію представників старшого покоління до нових умов життя.

Громадяни України істотно розходяться у розумінні геополітичної, соціально-економічної, культурної специфіки і ролі своєї батьківщини в оцінці більшості значущих подій. Навіть День Перемоги викликає запеклі дискусії: деякі політичні сили, у тому числі представлені у Верховній Раді, вважають 9 Травня символом «радянської окупації» і всіляко перешкоджають його святкуванню. Натомість створення УПА 14 жовтня 1942 р. не сприймається значною кількістю громадян як значуща дата; тим не менш у свідомості мешканців західних регіонів, а відтак, і риторичі політичних сил, що орієнтуються на цей електорат, цінність даної події набагато вища за Перемогу у Другій світовій війні. Проголошення цієї дати державним святом очікувано розкололо українське суспільство. Отже, цей аспект української історії має не лише міжгенераційну, а й яскраво виражену цивілізаційну складову, про яку йтиметься нижче. Відсутність єдиного національного міфу, нездатність відновити ідентичність народу можуть загрожувати національній безпеці. Вона пов'язана із нездатністю згуртуватися на основі позитивної ціннісної бази, визнаної більшістю громадян, знайти нових або повернути старих союзників без пошуків зовнішніх та внутрішніх ворогів і відповідно самовизначитися в якості сучасного суб'єкту світової політики.

Важливим фактором нівелювання негативних наслідків міжгенераційна кризи є проведення зваженої освітньої політики. Вища школа здійснює як пряму, так і латентну політичну соціалізацію.

Пряму – завдяки організації інформаційного процесу з вираженою ідеологією (вивчення суспільно-гуманітарних дисциплін, виховні, патріотичні заходи тощо). Латентну – через організацію інтерактивних процесів, завдяки яким засвоюються соціальні ролі та форми поведінки [17, с. 119]. Протягом організованого масового навчання відбувається ознайомлення молодого покоління із символами політичної системи, її історією, основними цінностями і правилами. Значна увага приділяється вивченню державної мови (це особливо актуально для України, в якій значна частина громадян спілкується у побуті іншими мовами). В такий спосіб вища школа сприяє формуванню когнітивної складової політичної соціалізації.

Громадяни старшого віку, попри певний консерватизм, все частіше долучаються до освітніх заходів і програм. Особливо це характерно для розвинених країн, де освіта протягом життя вже стала необхідною частиною науково-технічного прогресу. Так, у Латвії жителі країни похилого віку, які бажають отримати громадянство, можуть відвідувати безкоштовні курси латиської мови. У нашій країні вже декілька років функціонує Університет третього віку при Дніпропетровському університеті імені Альфреда Нобеля, де слухачі можуть ознайомитися з досягненнями різних наук: економіки, історії, політології, інформатики тощо. Такі проекти дають можливість інтегрувати громадян старшого віку у сучасне суспільство, створити умови для взаємопорозуміння різних поколінь.

Культурно-цивілізаційна криза полягає у зіткненні представників двох або більше цивілізаційних кіл у певному політичному просторі. Вона підриває підвалини соціокультурної інтеграції народних мас зсередини, відтак, маси позбуваються колективних можливостей протистояти обставинам зовнішнього світу. Західні держави вже зіштовхнулися з подібною кризою: мігранти із Африки та Азії, часто нелегальні, не бажають вчити державну мову, інтегруватися у суспільство, створюючи гетто, які стають осередками злочинності і в майбутньому здатні підірвати єдність західної цивілізації.

Вищезгадана громадянська війна у Сирії та низка інших конфліктів спричинили небачений з часів Другої світової війни потік біженців до найрозвиненіших країн Європи. Окрім очевидних загроз, ця неконтрольована міграція спричинила конфлікт цінностей

серед власне європейців. Так, адепти толерантності вважають, що мігрантам необхідно надавати захист і притулок, виплачувати допомогу (за рахунок платників податків), допомагати інтегруватися у суспільство (що є, на нашу думку, практично неможливим через небажання з боку власне мігрантів). Мітинги на захист біженців пройшли у низці країн Європи, що свідчить про все ще високий рівень терпимості європейців.

Втім, поведінка мігрантів свідчить про їх відверте небажання приймати правила гри, що існують на Заході. Більше того, їх зневага до прав людини, до людей з іншими політичними, релігійними переконаннями на початку XXI ст. перейшла усі межі і загрожує стабільності і безпеці розвинених країн. Переломним моментом, безперечно, стало 11 вересня 2001 р., коли терористична атака на Нью-Йорк та Вашингтон засвідчила: терористи становлять потужну силу, яка здатна призвести до масштабних руйнувань та людських жертв. Теракти у Мадриді (2004 р.), Лондоні (2005 р.), Волгограді (2013 р.), Парижі (2015 р.) стали підтвердженням того, що радикальний напрям ісламу становить пряму загрозу безпеці людства. Поширення релігійного тероризму стало причиною перегляду постматеріалістичних цінностей, що поширилися у другій половині XX ст., та переходу від парадигми політичного ідеалізму до політичного реалізму, який скептично ставиться до ідеї рівності людей та до можливості їх перевиховання. Натомість важливим елементом реалізму в політиці є безпека та національний інтерес. Проявом цього, зокрема, є відновлення обов'язкової військової повинності у Литві, встановлення камер відеоспостереження в більшості великих міст, залучення армії до контролю за потоками мігрантів та відмова деяким країнам у отриманні безвізового режиму.

Доктрина політичного реалізму втілюється й у програмах антисистемних партій, які закликають до рішучого перегляду існуючих політичних і правових норм. Зокрема, все частіше лунають заклики до виходу тих чи інших країн з Євросоюзу, припинення дії Шенгенської угоди, примусової депортації мігрантів. Певні досягнення вже здобуті: у Швейцарії у 2009 р. за результатами референдуму було заборонено будівництво мінаретів.

Багато виборців й у інших країнах загалом не задоволені тим, як існуючі партії (як провладні, так і опозиційні) розв'язують важ-

ливі суспільні проблеми, такі як безробіття, корупція, злочинність та імміграція. Критичне ставлення до результатів діяльності національних урядів у зазначених сферах суспільного життя зумовлює недовіру виборців щодо всіх існуючих традиційних політичних партій і політиків. Внаслідок цього крайні ультраправі партії почали орієнтуватися на досить потужний потенціал протестного голосування. Їм властиве висунення антивладних гасел і меседжей, постійне підкреслення власного позавладного статусу. Одночасно критика діючої влади має й ідеологічну складову у традиційному ліво-правому вимірі. Абсолютна більшість політичних партій, які діють у європейських країнах і які ми можемо трактувати як традиційні, приймають систему ліберально-демократичних цінностей і діють у цій системі. Майже всі крайні праві партії не є відкритими адвокатами недемократичних інституційних вимог, навпаки, можна навіть знайти ритуальну повагу до демократичних принципів в їхніх офіційних заявах та програмних документах. Незважаючи на це, вони підривають системну легітимність, оскільки політична доктрина крайніх правих носить антиегалітарний і антиплюралістичний характер, що протистоїть засадам демократичних конституційних держав.

Антисистемні партії, які відкрито закликають до рішучих антиіммігрантських заходів, здобувають значну популярність. Одною з таких є нідерландська партія «Partij voor de Vrijheid» («Партія за свободу»), що дотримується ліберальних поглядів у питаннях економіки, проте декларує жорстку позицію щодо іммігрантів, у тому числі з країн Європи. У лютому 2012 р. партія відкрила сайт «Скарги на східних європейців», де пропонує усім охочим сповіщати про випадки втрати робочих місць через конкуренцію з боку східноєвропейських мігрантів [18, с. 116–117]. Це викликало обурення усієї європейської спільноти; а дипломатичні представники десяти країн направили до нідерландського парламенту офіційні заяви з вимогами припинити діяльність ресурсу, проте ультраправі політики відмовилися від жодних компромісів. Діяльність цього сайту серйозно зашкодила репутації законодавчого органу Нідерландів як всередині країни, так і за кордоном. Слід зазначити, що лідер «Партії за свободу» Г. Віддерс після виборів 2010 р. мусив відволіктися від участі у створенні урядової коаліції через участь в судовому

процесі за звинуваченням його у розпалюванні міжетнічної ворожнечі, що затримало формування уряду і загальмувало роботу парламенту. Втім, політик виграв справу: він був виправданий по всіх пунктах звинувачення в розпалюванні ненависті проти іммігрантів зі Сходу та Півдня і образи релігійних почуттів мусульман. У 2014 р. він виступив з вимогою зменшення кількості марокканців у Нідерландах. У 2015 р. представник ультраправої Партії Свободи Австрії Х.-К. Штрахе набрав рекордні 31% на місцевих виборах у Відні, чим забезпечив собі друге місце [19]. Потужну силу становить також представлена у Європарламенті французька партія «Національний фронт». Угорська партія «За кращу Угорщину» є популярною у зв'язку з мігрантською кризою у Європі.

Актуальною проблемою є й культурно-цивілізаційна криза на українських теренах, що пов'язано з цивілізаційним розколом між православною та західною цивілізацією, що проходить територією нашої держави. Наддніпрянська Україна, що була частиною Російської імперії, належить до православної цивілізації, а Західна (колишня Австро-Угорщина) – до західної. Цей міжцивілізаційний кордон обумовив політичні трансформації в Україні протягом усього періоду її незалежності. Г. Ситник відносить до основних українських національних цінностей «державний суверенітет, територіальну цілісність, демократичні основи розвитку, працелюбство, духовність, сім'ю, рівноправність народів, які населяють Україну, самовідданість під час захисту Батьківщини, соціальну справедливість, колективізм, матеріальне та духовне надбання народу України» [20, с. 369]. Втім, мовні, культурні, етнічні та релігійні розбіжності перешкоджають створенню інтегрованої ціннісної системи.

Якщо розглядати аксіологічну кризу в історичній ретроспективі, то перед нами постануть давні розбіжності між латинськими та візантійськими цінностями. Латинська ціннісна система ґрунтується на самодостатності людини, її здатності і бажанні самостійно вирішувати проблеми. Візантійська ж модель ставить у центр уваги особу правителя, який має опікуватися підданими, тобто характеризується високим рівнем патерналізму. Російський філософ К. Леонтьєв вважав візантизм невід'ємною частиною православної цивілізації, здатен захистити суспільство від проблем, зберігаючи

самобутність російського світу [21, с. 294–295]. Навіть унікаючі ціннісної інтерпретації цієї позиції, слід зазначити, що візантійщина набагато більше характерна для Росії, аніж для України.

Російська та українська культура проявляють суттєві відмінності саме у суспільно-політичній площині. Зокрема, це виявляється у сприйнятті представниками цих культур владних відносин, ставленні до політичної влади. В українській культурі популярною є недовіра до всякої влади, натомість у російській домінує комунітарне начало. Постійні зміни політичних еліт в Україні і надзвичайна стабільність складу російської політичної еліти є свідченням цього. Використовуючи концепцію географічного детермінізму, І. Цехмістро припускає, що у суворому північному кліматі Росії могли вижити лише великі общини, у той же час українські природні умови вже здавна робили можливим існування невеликих хуторів та окремих сімей [22, с. 301]. На думку Г. Куц, місія України не в тому, щоб бути буферною зоною між Сходом і Заходом. Наша держава являє собою самодостатній соціокультурний простір, а антагонізм західних і східних елементів культури можна нівелювати шляхом їхнього творчого перетворення на синтетичну єдність на основі традицій православ'я [23, с. 31]. Підтвердженням даної тези є сучасні Греція, Румунія і Болгарія: православні країни, які вже стали членами ЄС і НАТО. Традиційно православна Грузія також зробила цивілізаційний вибір на користь Заходу. Навіть Білорусь, попри авторитарний режим, спромоглася створити імідж відкритої до західних інвестицій країни.

Вперше цивілізаційний розкол України дався взнаки під час президентських виборів 1994 р., коли західні області підтримували переважно кандидата Л. Кравчука, а східні та південні – Л. Кучму. За словами С. Гантінгтона, це є свідченням не міжетнічного, а культурно-цивілізаційного розколу [21, с. 256]. Жителі західних і частково центральних областей в цілому сприйняли демократичний режим та незалежну Україну як політичну реальність. Мешканці Сходу та Півдня значною мірою сповідують радянські або російські імперські цінності, що впливає на їх електоральний вибір.

Російська Федерація як одна з найпотужніших країн світу прагне до поширення свого впливу на сусідні держави, у тому числі

ідеологічного. Що ж являє собою сучасна Росія? Безперечно, це досить розвинена індустріальна держава з потужним військовим потенціалом. Втім, російська політична дійсність залишається далекою від ідеалу: В. Пащенко називає її електоральною псевдодемократією з елементами бюрократичного авторитаризму [24, с. 526]. Починаючи з 2000 р., при владі знаходиться невелика група осіб, що накопичили капітал у період приватизації або відзначилися особистою лояльністю до В. Путіна. Російський політолог В. Пастухов характеризує свою країну як державу люмпена-переможця: «Путінізм – це політичний лад декласованих елементів» [25]. Іншої думки дотримується його співвітчизник В. Шилов, який застерігає від необґрунтованого перебільшення ступеню керованості політичним процесом: «Управління електоральним процесом дає якісь результати за умови успішної політики влади» [26, с. 173]. Таким чином, на думку політолога, підтримка переважною більшістю громадян президента В. Путіна обумовлена його вдалим політичним курсом.

Невід’ємною частиною зовнішньої політики Росії є цілеспрямований вплив на політичні процеси в Україні. Місце певної країни у світовому медіа-просторі виявляється в умовах гострих конфліктних чи кризових ситуацій. Прикладом відсутності чітко сформульованої політики «м’якої сили» України в інформаційно-комунікаційній сфері стало висвітлення подій, пов’язаних з російсько-грузинською війною 2008 р. Більшість засобів масової інформації засвідчили прихильність до проросійської ідеології, що виявилось або ж в апології російської політики, або ж в униканні оцінок її військових дій та можливих наслідків такої політики для України. Українські видання проросійського спрямування показали своє справжнє обличчя не тільки в Криму й на Донбасі, а й на загальнонаціональному рівні. Йдеться, зокрема, про такі видання як «Сегодня», «Факты и комментарии», які послідовно підтримували Росію, не згадуючи про те, як позначається її політика на мирному населенні, ставлячи під сумнів виступи керівництва Грузії й не припускаючи, що «прецедент свавільного військового втручання Росії в конфлікт на території суверенної держави свідчить про потенційну загрозу для України» [27, с. 291]. Натомість Росія цілеспрямовано й послідовно використовує м’яку силу, користуючись бездіяльністю України у гуманітарній сфері. Так, в Росії усі без ви-

нятку загальноосвітні та вищі навчальні заклади використовують для викладання російську мову. В Україні значна частина шкіл офіційно (і ще більша частина де-факто) не використовує українську як основну мову викладання.

2004 р. може слушно вважатися переломним з огляду на перегляд Москвою ієрархії зовнішньо-політичних впливів в Україні у бік нарощування механізмів «м'якого» управління, адже саме тоді Росія змушена була враховувати політичну та інформаційно-комунікативну роль груп громадянського суспільства та неурядових організацій. Однак, непродумана тактика втручання Кремля на підтримку В. Януковича у 2004 р. (двократне привітання лідера «регіоналів» з перемогою) спричинила зворотній результат, тому РФ почала розробку конкурентної «контрреволюційної» ідеології, підтримуючи «свої» неурядові організації, за допомогою власних веб-технологій [28, с. 65]. У науково-культурній сфері «м'яка сила» Росії у «близькому зарубіжжі» традиційно базується на демографічному (в Україні проживає близько 17% росіян [29]), релігійному, мовному та інших факторах. На провідних телеканалах та у засобах масової інформації мовою сусідньої держави систематично насаджується орієнтований на люмпенів низькопробний маскульт, який не має нічого спільного як з українською, так і з російською культурою [30]. Деструктивну політику у гуманітарній сфері не варто пояснювати лише політикою власників мас-медіа, що спрямована на одержання прибутку за будь-яку ціну. Йдеться про цілеспрямований курс влади, адже в результаті формується духовно зубожілий соціум, що складається у переважній більшості з малоосвічених людей, якими легко маніпулювати за допомогою політичних міфів. Штучне створення напруги між полюсами «минуле» – «майбутнє» шляхом (при потребі) формування у міфологемі необхідної маніпуляторів комбінації: а) «ностальгії за минулим – страхом перед майбутнім»; б) «зречення минулого – перспективи світлого майбутнього». О. Бойко наголошує, що при кардинальних відмінностях цих моделей основна мета є незмінною – згуртування та мобілізація мас на потрібну маніпуляторів дію [31, с. 17].

Те ж саме стосується і системи освіти, яка орієнтована не на виховання творчої самодостатньої людини, а на формування слухняного елемента системи, з метою чого значна частина накопи-

чених людством знань не викладається у школах і вузах. Не існує й системи державної підтримки приватної освіти, не створено сприятливих умов інвестування в цю сферу, нарешті, відсутня цілеспрямована політика розвитку впливового сектору неприбуткових соціально-орієнтованих організацій [32, с. 110]. Державний сектор освіти також помітно відстає від західних стандартів, що призводить до неможливості вільного працевлаштування вітчизняних випускників за кордоном. У той же час серед російських університетів два посідають провідні позиції: Московський державний університет знаходиться на 81 позиції, а Санкт-Петербурзький – на 301–400 місцях у рейтингу світових університетів, створеному шанхайськими дослідниками [33]. Це свідчить про неабиякі успіхи наших північних сусідів у розбудові системи вищої освіти.

Сучасний вищий навчальний заклад має сприяти поширенню політичної, правової культури та навичок критично-конструктивного мислення, усвідомленню молоддю своїх прав та обов'язків, компетенції державної влади, відповідальності за власні дії та рішення, іншими словами, сприяти політичній соціалізації. Формування критичного мислення та наукового світогляду стає вирішальною передумовою для подальшої суспільної самоорганізації та формування громадянського суспільства й нівелювання негативних наслідків аксіологічних криз. У цьому зв'язку українське суспільство об'єктивно зацікавлене в тому, щоб кожен громадянин був світоглядно суверенним, тобто не дозволяв іншим думати за нього та робити вибір. Критичність та самостійність мислення мають відвернути громадян, передусім молодь, від ідейного догматизму, нетерпимості, політичного маніпулювання. Втім, українська вища школа не повністю виконує ці функції, і останні роки засвідчили шкідливість зневажливого ставлення політичної еліти до системи освіти.

Культурно-цивілізаційна криза, яка так і не була вирішена, вступила у новий етап під час президентства В. Януковича, який марно намагався знайти компроміс, що влаштував би Росію та ЄС. Цього разу аксіологічна криза теж мала вже звичну географічну прив'язку: рушійними силами Євромайдану стали політичні сили патріотичного спрямування, що сформувалися переважно у західних регіонах та Києві. Студенти вищих навчальних закладів,

обурені політикою Д. Табачника, взяли активну участь у поширенні протестів по всій території України. Антагоністами до них стали проросійські активісти, що організували за підтримки Кремля акцію «Російська весна» і референдум у Криму, що суперечив українському законодавству. Конфлікт між носіями демократичних і російських імперських цінностей, що супроводжувався іноземним втручанням, завершився фактичною втратою контролю над Кримом та Севастополем, а згодом і частиною Донбасу. Стосовно аксіологічного забарвлення ситуації на Донбасі, то, на нашу думку, саме іноземний вплив, а не розбіжності у політичному світогляді громадян, є рушійною силою культурно-цивілізаційної кризи в Україні.

Українська політична еліта намагається активно запобігати реваншу тоталітарних сил, який видається можливим в умовах погіршення економічної ситуації. Провідним напрямом боротьби з тоталітарним минулим є політика декомунізації, що полягає, зокрема, у забороні нацистської та комуністичної символіки та перейменування об'єктів, названих на честь комуністичних вождів. Щоправда, замість консолідації нації це викликало черговий розкол: більшість громадян різного віку і незалежно від політичних поглядів упевнені в небажаності такого кроку. Прикладом є проблема перейменування Дніпропетровська, більша частина мешканців якого не хоче зміни назви міста. Перейменування вулиць та інших топонімічних об'єктів вважається більшістю громадян зайвим кроком в умовах економічної та політичної нестабільності. Набагато актуальнішою є проблема реформування системи житлово-комунального господарства за європейським зразком: так, варто розраховувати на підтримку колишнього мера Вільнюса А. Зуокаса та інших досвідчених управлінців.

У 2015 р. Європа зіштовхнулася з «новою старою» загрозою. На тлі поступової нормалізації ситуації на Донбасі активізувалися бойові дії у Сирії, де терористична організація «Ісламська держава» веде джихад (священну війну) проти президента Б. Асада, підтримуваного В. Путіним. Ісламісти поширили свою терористичну активність на інші країни, зокрема, у січні 2015 р. було здійснено перший теракт у Парижі. У листопаді 2015 р. екстремісти організували вже серію терактів у французькій столиці, чим вкотре за-

свідчили: сучасна Європа є дуже вразливою до терористичних атак суб'єктів, які діють не проти конкретних лідерів, а проти західної цивілізації як такої. Враховуючи недостатній досвід протидії такого роду злочинам в Україні (через їх тривалу відсутність), слід зазначити, що українські міста можуть стати мішенню для наступних терактів мусульман-фанатиків.

Сучасному терористу відносно легко підготувати масштабний теракт, який негайно приверне увагу світових мас-медіа та електризує громадськість; проте, досягнувши «успіху», терорист змушений буде і надалі підтримувати створену ним напругу, завдаючи не менш – чи навіть більш масштабних – ударів [34, с. 50]. Українська політична еліта, що декларує європейський курс нашої держави, повинна координувати свої дії у сфері безпеки з іншими європейськими країнами та Росією, яка також страждає від ісламістів. Російський бізнесмен М. Ходорковський заявив з цього приводу: «Ми є частиною європейської цивілізації, у нас спільний ворог. Але не можна бути у спільних лавах, не поділяючи спільних цінностей» [35].

Для розуміння зв'язку політики і релігії за такого їх моду-су, що відповідає нестабільності, важливо також виявити проміжну ланку, яка спричиняє вказану кореляцію. Можна констатувати, що високий ступінь конфліктності виступає неминучим супутником конфліктної взаємодії, коли йдеться про міжцивілізаційні відносини в умовах глобалізації. Адже розмивання державних, національних і культурних кордонів супроводжується загостренням міжкультурних протиріч, в яких релігійна складова має не останнє значення.

Тому зацікавленість політико-інституційних структур, науковців у спрямуванні політичних можливостей релігії як чинника суспільної гармонії й одночасно нестабільності виявляється у прийнятті регулятивних документів, програм взаємодії між релігійними організаціями та державою. І. Іщенко доводить, що зміст соціально-політичної взаємодії органів держави та церкви обумовлений насамперед потребою збереження цілісності держави, її стабільності та громадського порядку, створення дієвих механізмів регулювання соціальних відносин [36, с. 75].

Втім, культурно-цивілізаційна криза на українських теренах все чіткіше набуває двох вимірів: західна ідентичність у найближ-

чому майбутньому вестиме боротьбу одночасно з «російським світом» та з радикальним ісламізмом. При цьому проблемам безпеки все ще не приділяється достатньо уваги: очевидно, українська політична еліта легковажно розраховує на відвернення загрози, з якою зіштовхнувся увесь цивілізований світ. Радикальний ісламізм є навіть небезпечнішим за нацизм, оскільки надзвичайно велика кількість прибічників джихаду мешкає на території країн – потенційних об'єктів терору, чого не було 80 років тому у випадку з нацизмом, який мав конкретну етнічну та географічну прив'язку.

В умовах аксіологічної кризи вкрай важливий перехід від міфологізації політичних цінностей до усвідомлення необхідності втілення їх у життя. М. Лауристин наводить приклад естонського суспільства, яке перейшло від міфологізації свободи під час революційного прориву 1988–1990 рр., коли вона сприймалася як узагальнений емоційний образ світлого майбутнього, до розуміння свободи як підприємницької цінності або як свободи вибору для споживача в епоху ринку і необмежених приватних ініціатив. Вищі навчальні заклади відіграли важливу роль у формуванні нового дискурсу свободи в Естонії [37, с. 10–11].

Таким чином, аксіологічна криза на українських теренах має два виміри: міжгенераційний та культурно-цивілізаційний. Міжгенераційна складова пов'язана з тим, що свідомість різних поколінь українців формувалася за різних політичних режимів, відтак, кожна генерація має власну систему цінностей та політичних уявлень. Представники старшого покоління віддають перевагу цінностям стабільності та порядку; молодші генерації обирають цінності свободи, самовираження, мобільності.

Культурно-цивілізаційна криза полягає у зіткненні кількох потужних цивілізацій на українських землях, що виявляється у зовнішньому втручанні інших держав. Православна цивілізація панує у східних регіонах України, мешканці яких значною мірою орієнтовані на Росію. Західна цивілізація має вплив на західні області, жителі яких у переважній більшості підтримують європейську інтеграцію. Ісламська цивілізація, незважаючи на незначний відсоток мусульман в Україні, має потужні ресурси для розширення свого впливу, у тому числі методами насильства.

Україна зіштовхнулася з небезпечними викликами цивілізаційного характеру. Вже відома економічна, політична та військова загроза з боку правлячих кіл Росії доповнилася агресією радикального ісламізму проти усього цивілізованого світу, як Заходу, так і України та Росії. Конфлікт цивілізацій видається настільки масштабним, що від його результату залежить подальша доля усього християнського світу (на макрорівні) і безпека та добробут кожного з нас (на мікрорівні). На тлі загрози тероризму міжгенераційна криза, обумовлена конфліктом поколінь, видається досить малопомітною. Втім, від успішного вирішення усього комплексу проблем, які ставить перед нами аксиологічна криза, залежить подальше майбутнє України як європейської правової держави.

Список використаної літератури до розділу 2

1. Артемов Г.П. Политическая социология / Г.П. Артемов. – М.: Логос, 2002. – 280 с.
2. Кучма Л. Аксиологічний вимір політичного маніпулювання / Л. Кучма // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 112–116.
3. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5.
4. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи / Ю. Щербакова. – К.: Академія, 2014. – 208 с.
5. Радченко О.В. Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Олександр Віталійович Радченко; В.о. Класичний приват. ун-т (м. Запоріжжя). – Запоріжжя: Б.в., 2010. – 24 с.
6. Семенченко Ф.Г. Політичні цінності в системі політичних відносин: формування, зміст і функції політичних цінностей / Ф.Г. Семенченко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – Вип. 98. – С. 53–57.
7. Мороз А. Міфологізація політичних цінностей у контексті президентської кампанії 2010 року / А. Мороз // Віче. – 2010. – № 2. – С. 23–25.

8. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз; пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.

9. Ключник Р.М. Криза як чинник розвитку політичної системи [Текст]: автореф. дис.... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ключник Руслан Максимович; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2015. – 20 с.

10. Inglehart R.F. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006 [Text] / R.F. Inglehart // *West European Politics*. – 2008. – Vol. 31, № 1-2. – P. 130–146.

11. Giddens E. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age* / E. Giddens. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1991. – 245 p.

12. Курлански М. 1968. Год, который потряс мир / М. Курлански; пер.с англ. А.В. Короленкова, Е.А. Семеновой. – М.: АСТ Москва, 2008. – 541 с.

13. Heydemann S. Syria and the Future of Authoritarianism / S. Heydemann // *Journal of Democracy*. – 2013. – Vol. 24, №. 4. – P. 59–73.

14. Дробижева Л. Российская идентичность и проблемы межэтнического согласия / Л. Дробижева // *Казанский федералист*. – 2011. – № 4 (30). – С. 4–21.

15. Хоменко С. Червона партія у синьо-жовтій державі [Електронний ресурс] / С. Хоменко // *ВВС Україна*. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/11/131107_communist_party_sx.shtml

16. Шайгородський Ю.Ж. Проблема цінностей у контексті сучасності [Електронний ресурс] / Ю.Ж. Шайгородський // Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php?b=7&c=386>

17. Карпов Н.В. Политическая социализация как элемент гражданской культуры / Н.В. Карпов // *Вестник Московского университета*. Сер. 18. Социология и политология. – 2003. – № 1. – С. 114–130.

18. Ключник Р.М. Антисистемні політичні сили правого спрямування та їх діяльність в умовах кризи / Р.М. Ключник // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали II Всеукраїн-

ської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.). – Д.: «Інновація», 2013. – Ч. 1. – С. 115–117.

19. Криза біженців в Європі зміцнить становище ультраправих партій [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://dt.ua/WORLD/kriza-bizhenciv-v-yevropi-zmicnit-standovische-ultrapravivh-partiy-wp-187626_html

20. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави / Г. Ситник // Вісник НАДУ. – 2004. – № 2. – С. 369–374.

21. Русский консерватизм XIX столетия: идеология и практика / моногр. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 439 с.

22. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

23. / І. Цехмістро // Європейська та українська культура в нарисах. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С. 276–294.

24. Куц Г.М. Медіативність української політичної культури: між Сходом та Заходом / Г.М. Куц // Сучасне суспільство. – 2012. – Вип. 2. – С. 25–32.

25. Пащенко В.І. Пострадянські демократичні симуляції та «демократія з прикметниками» / В.І. Пащенко // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – 2008. – Вип. 18. – С. 524–528.

26. Пастухов В. Государство диктатуры люмпен-пролетариата [Электронный ресурс] / В. Пастухов // Новая газета. – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/politics/53942.html>

27. Шилов В.Н. Управление политической конкуренцией в современной России / В.Н. Шилов // Научные ведомости БелГУ. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика». – 2013. – № 1 (144). – Вип. 25. – С. 167–174.

28. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – 656 с.

29. Седляр Ю.О. «М'яка сила» Росії у контексті українсько-російських відносин / Ю.О. Седляр, М.Ю. Лимар // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. – 2012. – Т. 171. – Вип. 159. – С. 63–69.

30. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ре-

сурс] // Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>

31. Ланюк Є. Політична ситуація в Україні: спроба критичного осмислення [Електронний ресурс] / Є. Ланюк // Західна аналітична група. – Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=4553>

32. Бойко О.Д. Міфологія Біловезької пущі як інструмент політичного маніпулювання / О.Д. Бойко // Наукові праці. Політичні науки. Правознавство. – 2007. – Т. 69. – Вип. 56. – С. 13–18.

33. Поступна О.В. Механізми державного управління вищою освітою України / О.В. Поступна // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 1. – С. 107–111.

34. Academic Ranking of World Universities 2015 [Electronic resource] / Academic Ranking of World Universities. – Access mode: <http://www.shanghairanking.com/ARWU2015.html>

35. Прошин Д.В. Релігійний тероризм: переоцінка проблеми / Д.В. Прошин // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2014. – Вип. 12. – С. 45–53.

36. Ходорковский М. Нельзя быть в общем строю, не разделяя общих ценностей [Электронный ресурс] / М. Ходорковский. – Режим доступа: <http://khodorkovsky.ru/mbh/statements/values/>

37. Іщенко І.В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості / І.В. Іщенко. – Дніпропетровськ: «Інновація», 2015. – 306 с.

38. Лауристин М. Ценностные ориентации общества и средства массовой информации в период кризиса: эстонский опыт / М. Лауристин // Философия и социальные науки. – 2011. – № 1. – С. 9–14.